

Елшибаева Калима Закировнаңың «Шаршысөз дискурсының лингвопрагматикалық аспектісі» атты «6D020500 Филология» мамандығы бойынша философия ғылымдарының докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған ғылыми диссертациясына

АННОТАЦИЯ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Қазіргі кезде адамдар арасындағы қарым-қатынастың типтері мен түрлері, бұқаралық коммуникация, ресми қатысым барысындағы сөзжұмсам, бейресми қарым-қатынастағы сөзжұмсам, шаршысөз мәдениетін меңгеру қоғамдағы аса маңызды мәселелер қатарынан орын алып отыр. Сөз мәдениеті және оның әлеуметтік маңызы деген проблема тілдің өз заңдылықтары мен қызметі, қоғамдық рөлі мен жұмсалыу ерекшеліктері арқылы анықталады. Тілдің даму деңгейі – қоғамның материалдық және рухани мәдениетінің де көрсеткіші. Осыдан келіп сөз мәдениетінің тілді қарым-қатынастың әр түрлі жағдаятына сай қолдана білуге қатысты маңыздылығы шығады.

Тіл – мәні жағынан – әлеуметтік, ал жұмсалыу тәсілі бойынша – индивидуалды құбылыс. Өйткені тілдің әлеуетін әрбір сөйлеуші дара сипатта, яғни өзінше қолданады. Тіл – қарым-қатынас құралы болғандықтан, кез келген құрал-жабдықты пайдалана білу сияқты, оны да қолдана білу керек. Мұның негізгі алғышарты – тілді меңгеру, сөзді дұрыс жұмсап, қолдануды үйрену. Біз тілді өмір бойы үйренеміз, осыдан индивидтің сөйлеу мәдениеті проблемасы шығады. Тілдік ұжымның әрбір мүшесі тілді жақсы білуге, сөзді шебер қолдануға мүдделі. Өйткені, біріншіден, сөз мәдениеті – оқу мен ойлау мәдениеті, қарым-қатынас жасау және мінез-құлық мәдениетінен бастау алады, көп жағдайда бұл – адамның кәсіби қызметінің ажырамас бір қыры ретінде танылады. Екіншіден, тіл – тек ұлттық мәдениет көрсеткіші, жеткізушісі емес, сол мәдениеттің аса маңызды құбылыстарының бірі. Әрбір ұлт өз тілін этномәдениетінің бірегей феномені ретінде сақтауы және дамытуы тиіс. Ал тілдің күй-ахуалы, тазалығы, жетіліп-толығып отыруы қоғам дамуының әр кезеңіндегі сөз мәдениетінің деңгейімен анықталады. Сондықтан жалпы қоғамның сөз мәдениетін жетілдірудің маңыздылығы даусыз, оған тілдік ұжым мүшелерінің сөзжұмсамдық ерекшеліктерін, сөйлеу дағдысын сөз мәдениеті талаптарына сай қалыптастыру арқылы қол жеткізуге болады. Осыған орай, қазақ тілінің қолданыс аясын мемлекеттік тіл ретінде кеңейту, оның ішкі, сыртқы заңдылықтарын заман талабына сай оңтайлы пайдалана білу қажеттілігі туындайды. Бұл, әлбетте, жеке бір адамның құзырындағы жайт емес, тұтас халық болып жұмылу арқылы шешілетін күрделі мәселе. Осыған орай қоғам өмірінің әр алуан саласындағы тіл ұстанушы маманның сөз мәдениетін қалыптастыруға, тікелей халықпен жұмыс істейтін кісілердің шаршытоп алдында дұрыс, мәнерлі, сауатты сөйлей білуіне оның кәсіби

біліктілігі тұрғысынан басымдық берілуі тиіс. Осымен байланысты, ел алдында жүрген, қандай да бір жауапты қызмет атқаратын лауазымды тұлғалардың, саясаткерлердің, елшілердің, мемлекеттік қызметшілердің, БАҚ қызметкерлерінің, бизнес өкілдерінің, ғылым мен білім беру саласындағы азаматтардың сөз мәдениеті деңгейін, тілдік біліктілігін, тиімді қарым-қатынас жасау дағдысын, шешендік өнерді меңгеру арқылы шаршысөз талаптарына дағдылануы мәселелерін дискурс теориясы шеңберінде прагматикалық қырынан зерттеу аса өзекті проблема екені күмән тудырмайды. Аталған жайттарды арнайы зерделеп, жүйелеу арқылы заманауи тілдік тұлғаның шаршысөзін аксиологиялық тұрғыдан бағалау жолымен қазіргі социумда өткір қойылып отырған тіл экологиясы проблемасының да оң шешімін табуына өзіндік үлесімізді қосуға болатыны бұл тақырыптың бүгінгі таңдағы зәрулігін көрсетеді.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Жалпы адамзат баласына тән құндылықтар жүйесі бар десек, күллі саналы жаратылысты бір бірімен байланыстыратын, түпсіз терең екі нәрсе – өнер мен ғылым. Екеуінің де ауқымы кең және өзара сабақтас. Тіпті екеуін ажыратуға келмейтін құбылыс деуге де болады. Бұл екеуінің тоғысар тұсы – тіл. Ал тіл – сөз өнері. Сөз өнерінің ішіндегі ең күрделісі және ауқымдысы – шешендік өнер. Шешендік – түрлі халықтарға ортақ өнер. Өр ұлттың шешендігі өзіндік бедерлілігімен, бейнелілігімен ерекшеленеді. Шешендік өнерді ғылыми әдебиетте «риторика» деп те атайды.

Осы уақытқа дейін сан ғасырлық тарихы бар қазақ шешендік өнері, би-шешендер мұрасы көркем сөз ретінде жоғары бағаланды, алайда оның әлеуметтік-қоғамдық мәнін, мемлекет тағдырын шешудегі орасан зор қызметін тиісті дәрежеде бағамдау мәселесі біршама кенжелеу қалған тәрізді.

Қазіргі тіл білімінде шаршытопта сөйлеуді риторикалық және тілдік құбылыс ретінде зерттеу өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Сондай-ақ тілдік құралдардың қолданылуы мен оның тыңдарман қауымға тигізетін ықпалына да жіті назар аудару қажет. Жалпы өзара түбірлес «шаршытоп» және «шаршысөз» қолданыстарын ресми сөзжұмсамның басты көрсеткіші деуге болады. Қазақ әдеби тілінің он бес томдық сөздігінде «Шаршытоп – көпшілік жиналған жер, дүйім жұрт» деген анықтама берілген. Ал «шаршысөз» атауының термин ретінде ғылыми әдебиетте қолданыла бастағанына көп бола қойған жоқ, мағынасы көпшілік алдында, арнайы дайындықпен келген жеке тұлғаның белгілі бір тақырыпқа қатысты ой қозғауы, мақсатты түрде бір мәселені көтеріп, соның шешімін табуға бағытталған сөзі деуге болады. Сөйлеуші мәселенің өзектілігіне, халық үшін маңыздылығына адамдар тобының назарын аудару үшін қатынас құралы тілді өз прагматикалық діттеміне сай икемдеп, вербалды/бейвербалды құралдарды түрлі ыңғайда қолдана отырып, жұмсайды. Мұндағы басты шарттардың бірі – сөйлеу жағдаятының ресмилік/бейресмилік сипаты, бұл шаршысөздің әлеуметтік психологиялық сипатын да ашады. Шаршытопта сөйлеудің прагматикалық аспектісін зерттеуде лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларды ескеріп, вербалды және бейвербалды

құралдарды орынды, шебер пайдаланудағы шешеннің рөлі ерекше маңызды болып саналады.

Соңғы жылдары лингвистикалық зерттеулер саны көбеюінің бірден-бір себебі – прагматикаға қатысты мәселелердің оң шешімін табу. Басқаша айтқанда, бұл – тыңдаушыға әсер етудің тиімді жолдарын іздестіру. Кез келген тұлғаның кәсіби немесе қоғамдық қызметте жетістікке жетуінің басты межелеуші (критерийі) – сөз өнерін қаншалықты меңгергендігімен өлшенеді. Бұл мәселе мемлекеттің даму дәрежесіне тікелей әсер ететін түрлі реформалар көрініс табатын негізгі сала саяси дискурсқа қатысты алғанда айқындала түседі.

Елімізде тәуелсіздік жылдары орын алған түбегейлі саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени жаңалықтар сөзжұмсамда, жалпы ресми қатысымда елеулі өзгерістердің орын алуына себеп болды. Осыған орай, *зерттеу тақырыбының өзектілігі* оның қазіргі лингвистиканың басым және қажетті бағыттарының бірі болуымен байланысты XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басындағы орасан зор тілдік инновацияларды зерттеуге арналғандығынан көрінеді.

Зерттеу нысаны. Заманауи шаршысөз дискурсының лингвопрагматикалық қыры.

Зерттеу пәні. Шаршытопта сөйлеудің прагматикалық, композициялық, стилистикалық және лексика-грамматикалық ерекшеліктері.

Зерттеу мақсаты. Шаршысөз дискурсының лингвопрагматикалық аспектісін, яғни қазіргі сөзжұмсамдағы шаршытопта сөйлеудің дұрыс ұйымдастырылуы мен қызметін, композициялық ерекшеліктерін анықтау. Осы мақсатқа сәйкес төменгідей міндеттер туындайды.

– шаршысөз дискурсындағы негізгі ұғымдарды, олардың мағыналық шеңберін нақтылау;

– шаршысөзді әлеуметтік-мәдени танымды қалыптастырушы құрал ретінде қарастыру;

– тұлғатану бағытындағы зерттеулердегі тілдік тұлғаның рөлін анықтау;

– шаршысөздің коммуникативтік және жанрлық ерекшеліктерін айқындау;

– шаршысөз дискурсындағы стратегия мен тактика түрлерін, қызметін саралау;

– шешендік монологтың құрылымы мен адресатқа әсер ету күшін анықтау;

– қазақы танымға сәйкес шаршытоптағы сөз мәдениетінің даму жолдарын, ерекшеліктерін қарастыру;

– шаршысөзге тән просодикалық және кинесикалық құралдар қолданысын бағамдау;

– инаугурациялық дискурстың негізгі ерекшеліктерін саралау.

Зерттеудің дереккөзі. Зерттеу материалы ретінде қазақ шешендерінің сөздері, ел тарихындағы беделді тұлғалардың, қоғам қайраткерлері мен саяси тұлғалардың шаршысөздері, президенттің сөзжұмсамдық ерекшелігін

көрсететін саяси дискурс, мерейтойға арналған тілектер, жалпы бұқаралық ресми сөзжұмсамдағы мәтіндер пайдаланылды.

Зерттеудің әдістері. Диссертациялық жұмыста дискурстық, прагмалингвистикалық, коммуникативтік, контекстуалды және компонентті талдау әдістері, сондай-ақ құрылымдық және мағыналық талдау принциптеріне сүйенетін риторикалық, стилистикалық және интертекстуалдық талдау түрлері қолданылды.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері. Зерттеу нысаны шаршысөз дискурсының лингвопрагматикалық аспектісі болғандықтан, тіл біліміндегі когнитивті лингвистика, прагмалингвистика, стилистикаға байланысты жүргізілген зерттеу жұмыстарындағы теориялық тұжырымдар басшылыққа алынды. Отандық және шетелдік көрнекті ғалымдардың еңбектері жұмыстың теориялық және әдіснамалық негізін құрады. Атап айтқанда, қазақ сөз өнерін зерттеген ғалымдар А.Байтұрсынұлы, С. Негимов, Н.Төрекүлұлы, Б.Адамбаев, С.Садырбаев, М.Балақаев, Н.Уәли, Р.Сыздық, Г.Қосымова, Д.Әлкебаева, Б.Момынова, А.Қыдыршаев, С.А.Алпатина, М.А.Дуанбекова, З.Ш.Ерназарова, А.М.Жұмағұлова, Т.Т.Аяпова, Ф.Ш.Оразбаева, А.Тымболова; орыс ғалымдары: И.А.Зимняя, Л.С.Чикилева, О.В.Анцифирова, Г.З.Апресян, Р.К.Дроздов, Е.А.Козлова, О.И.Марченко, Е.Л.Фрейдина, Ю.В.Ковалев, Н.П.Вольфак, Н.Л.Проконова, О.П.Шевченко; шетел ғалымдары: Дж.Остин, Дж.Серль, Д.Вундерлих, Р.Харниш, Т. ван Дейк, Дж.Версурен т.б. зерттеулері пайдаланылды.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы

- шаршысөз дискурсы аясында «шешендік сөз», «шешендік өнер», «шаршысөз» ұғымдарының шеңбері, ортақ белгілері айқындалды;
- шаршытопта сөйлеудің кез келген түрі белгілі бір тұлғаның тілдік құзыреттілігінің маңызды көрсеткіші екендігі нақтыланды;
- шаршытопта сөйлеудің өзіне тән қатысымдық шарттарын сақтауда айтылымның иллокутивті, перлокутивті әсері анықталды;
- шаршысөз дискурсында шешен көздеген мақсатына жету үшін белгілі бір стратегияларды прагматикалық, композициялық, стилистикалық және лексика-грамматикалық ережелерге сәйкес түрлендіре қолданатыны айқындалды;
- қазіргі қоғамдағы спичрайтерлердің алатын орны, шаршытопта ұтымды сөйлеу мақсатымен просодикалық және кинесикалық құралдарды пайдаланудың шешен имиджін қалыптастырудағы маңызы анықталды;
- Елбасы шаршысөзі дискурсының тілдік репрезентациясы қарастырылып, инаугурациялық дискурс ерекшеліктері бағамдалды;
- риторикалық дискурс мәдени элементтерді жүзеге асырудың бір жолы ретінде анықталды;
- дәстүрлі қазақ шешендік өнерінің бүгінгі шешендерге тигізген ықпалы қарастырылып, нақты мысалдармен дәйектелді.

Зерттеу жұмысының теориялық маңызы мен практикалық мәні. Зерттеу барысында жасалған теориялық тұжырымдар тіл білімінің стилистика, мәтін лингвистикасы, лингвосаясаттану, медиалингвистика,

прагмалингвистика салаларында зерттеу жүргізуге, дискурс теориясын тереңдетуге септігін тигізеді. Жұмыста қолданылған практикалық материалдар, зерттеу нәтижелері мен талдау қорытындыларын шешендік өнерден, қазақ тілін оқыту әдістемесінен, БАҚ тілінен арнаулы курстар оқуда, жоғары және арнаулы орта оқу орындарына арналған оқу бағдарламалары мен оқу құралдарын құрастыруда, дипломдық және курстық жұмыстарды жазуда кеңінен пайдалануға болады. Сонымен қатар зерттеу материалын ресми тілдік қатысымға қатысатын кез келген коммуникант практикалық нұсқаулық ретінде қолдануына болады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар

1. Шаршытопта сөйлеудің кез келген түрі нақты бір тілдік тұлғаны қалыптастырады. Шаршысөздің аудиторияға ықпал етуі тікелей белгілі бір қоғамның мәдениетін тасымалдаушы әрі сол мәдениеттің тілдік ресурсын қолданушы тілдік тұлғаға байланысты анықталады. Көпшілік алдында шешен сөйлей білу шеберлігінің болуы – тұлғаның тілдік құзыреттілігінің маңызды көрсеткіштерінің бірі.

2. Шаршытопта сөйлеудің өзіне тән шарттарын сақтауда айтылымның перлокутивті әсері зор. Иллокутивтік акт қандай да бір конвенцияға сәйкес, әңгімелесушілердің өзара келісімімен жүзеге асырылады, олардың әрқайсысының қатысымдық мақсаты серіктесінің коммуникативтік ниетіне кедергі келтірмейді.

3. Заманауи шешендердің имиджі, стилі, спичрайтерлердің қоғамда алатын орны, просодикалық және кинесикалық құралдар шаршысөз әсерін күшейте түседі. Шешен қоғамдық санаға барынша күшті ықпал ету үшін аудиторияның ақпаратты жағымды қабылдауына себеп бола алатын өзіндік имиджін қалыптастыруы тиіс.

4. Ел тарихындағы көрнекті саяси тұлға Н.Ә.Назарбаевтың шаршысөзіне жасалған лингвопрагматикалық талдау оған тән тұрақты ұғымдарды рухани, материалдық және әлеуметтік құндылықтар деп негізгі үш топқа жіктеуге болатынын көрсетті.

5. Қазақ халқының этникалық сарасанасын танытатын діл ерекшеліктері оның коммуникативтік, рухани мәдениетінен көрініс табады. Тілек айту, бата беру сияқты сөзжұмсам үлгілерін қатысым тұрғысынан әлеуметтік және ұлттық прецедентті феномен ретінде қарастыруға болады.

Зерттеу нәтижелерінің жариялануы мен мақұлдануы. Зерттеу жұмысы нәтижелерінің негізгі мазмұны мен тұжырымдары 14 мақала түрінде жарияланды. Оның ішінде **6 мақала** Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынған журналдарда:

1. Саясаткер имиджі және оны қалыптастыруға қажетті мінездер // ҚазҰПУ Хабаршысы. №1(59) 2017. Филология ғылымдары сериясы. -Б.35-41.

2. Саяси тұлғалар тіліндегі аксиологиялық кілт сөздер // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. 2019. №1.-Б.92-95.

3. Политический дикурс: структура и признаки // Ш.Уәлиханов атындағы КМПУ Хабаршы. 2017. №4.-Б.73-76.

4. Шешен сөйлеудегі просодикалық құралдардың тиімді әсері. // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. 2018. №2.-Б.68-73.

5. Шешендік дискурстың функционалдық қызметі // әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Хабаршысы. Филология сериясы. №1. (173), 2019. -Б.118-122.

6. Елбасы дискурсы. Елбасы шешендік дискурсының ерекшелігі // әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Хабаршысы. Филология сериясы. №2. (178), 2020.-Б.174-179.

Отандық және шетелдік халықаралық ғылыми-теориялық конференция жинақтарында 6 мақала жарияланды:

1. Саяси дискурстың прагматикалық әлеуеті // «Қазақ елі – мәңгілік ел» атты VII Құрышжанов оқулары» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция. ҚазМемҚызПУ. қараша 2016.-Б.161-164.

2. Саяси дискурстағы стратегиялық коммуникация // Tokyo Summit – 5th ICSSCA. Vol.2. – Japan, 2017. -P. 4-8.

3. Ұлттық-мәдени фитостереотиптердің лингвистикалық сипаты // Tokyo Summit – 5th ICSSCA. Vol.2. – Japan, 2017. -P. 8-15.

4. Шаршытопта сөйлеудің прагматикалық әсері. Қазан, Татарстан. 2018.-Б.267-271.

5. Иллокутивті актілердің классификациясы, айтылымның перлокутивті әсері. «Қазақ тіл білімі: Жаңа ғылыми бағыттар және заманауи әдістері». Халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Алматы.2018.15 мамыр.-Б.146-149.

6. Шаршытопта сөйлеудің тілдік нормалары // V Халықаралық түркі әлемі зерттеудері симпозиумы, 11-13 қазан 2018ж., Алматы.-Б.206-211.

2 мақала SCOPUS базасында тіркелген журналда жарияланды

1. Prosodical means applied in communicative relations. *Orsion*, Año 34, No. 85-2 (2018). 61-96 ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385, -P. 62-96.

2. The national and cultural peculiarities of stereotyped precedent names (a case study of the Kazakh, Russian, and English languages) // *XLinguae*. European Scientific Language Journal, 2018. – Vol. 11, Issue 2. – P.703-717.

Диссертация құрылымы. Диссертация кіріспе, үш тарау, қорытынды, қосымшадан және пайдаланған әдебиеттер тізімінен тұрады.